

ДЕМЕТРА В ЕПІГРАФІЦІ БОСПОРУ ДОРИМСЬКОГО ЧАСУ

Ганна Вахрамеева | кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного музею українського народного декоративного мистецтва

Статтю присвячено одній з основних груп джерел із питання вивчення боспорського культу Деметри – епіграфічним пам'яткам. Для огляду було взято період з VI–I ст. до н. е. Розглянуто храмові написи й графіті, а також графіті, що походять із приватних помешкань та можуть свідчити про родинні культу.

Ключові слова: *епіграфіка, графіті, культ, Деметра, Боспор.*

Майже цілковитий брак письмових джерел із боспорської тематики частково компенсується епіграфічними матеріалами (декрети, присвятні, будівельні написи, графіті та діпінті). Вони дають змогу подекуди виділити періоди найвищого розквіту, простежити еволюцію, розглянути характер та особливості культу Деметри, визначити місцезнаходження храмів і вівтарів, а також встановити, яких конкретно божеств шанували у святилищі. Особливе значення мають написи, залишені від імені держави або офіційних осіб. На жаль, їх також небагато і більшість з них ушкоджені та фрагментовані. Варто зазначити, що більшість графіті являють собою скорочення імен божеств, тож виділити з них сакральні можливо лише за наявності відповідного археологічного контексту або за аналогіями (Толстой, 1953; Емец, 2005; Молев, 2002; Сапрыкин и Масленников, 2007; Горская, 2002; Намойлик, 2018).

Епіграфічних написів на постаментах, на яких згадується Деметра та її дочка, виявлено дуже мало (Струве, ред., 1965, 8, 14, 18, 130). Перш за все, це присвятні написи жриць на постаментах або вівтарях IV ст. до н. е. Також слід зазначити, що всі ці пам'ятки походять із розкопок Пантікапею. До храму в Пантікапеї також належить постамент із присвятою жриці Креусі першої половини IV ст. до н. е.: «Креуса, дочка Медонта, Деметрі присвятила, будучи жрицею при Левконі – архонті Боспору і Феодосії та басилевсі синдів і всіх маїтів»

© Ганна Вахрамеева, 2022

(Струве, ред., 1965, 8), а також мармуровий постамент від статуї з присвятою жриці Деметри Аристоніки, другої половини IV ст. до н. е.: «Аристоніка, жриця Деметри, дочка Ксенокрита, присвятила Деметрі за свою дочку Деметрію» (Струве, ред., 1965, 14; Русяєва, 2009, с. 111; Гайдукевич, 1949, с. 158).

Напис «Така-то дружина ...сфена, присвятила Деметрі Тесмофори при архонті Спартоку, сині Евмела» (Струве, ред., 1965, 18) дає змогу висловити припущення про святкування Тесмофор у Боспорській державі (Скржинская, 2009, с. 66). Свято на честь Деметри Тесмофори проводили в Мілеті – метрополії Боспорської держави, тому, скоріш за все, саме звідси традиції Тесмофорії потрапили до Боспору. Однак деякі джерела свідчать про шанування Деметри Тесмофорії протягом класичного та ранньоелліністичного часу. Саме це дає підстави для обережного припущення, що популярність Тесмофорії здобули саме завдяки впливу Афін на Боспорське царство. Але напевно чи мешканці Боспору дотримувались усіх тих чітких правил, як у Афінах (Русяєва, 2009, с. 139–140).

Графіті з іменами елевсінських богинь на посудинах фіксують в архаїчних шарах німфейського святилища (Намойлик, 2018, с. 57). Кінцем VI ст. до н. е. датовано графіті ΔΚ на фрагменті зовнішнього боку тарілочки (Намойлик, 2018, В11, рис. П.40). Аналогічний напис є на фрагменті підставки чорнолакового килика першої половини V ст. до н. е. (Намойлик, 2018, В10, рис. П.40). Такі написи трактують як спільну присвяту Деметрі та Корі. Разом із присвятами Деметрі в храмі було знайдено присвяти Іакху, який входить до кола елевсінських божеств. До VI–V ст. до н. е. належить напис ΙΑ на денці сіроглиняної посудини (Намойлик, 2018, В13, рис. П.40). Наявність присвят Деметрі, Корі та Іакху в одному закритому комплексі дає підстави висловити припущення про елевсінський характер культу в німфейському святилищі (Намойлик, 2018, с. 111; Русяєва, 2005, с. 338; Сапрыкин, 1983, с. 66). Серед графіті з іменем Деметри є фрагменти денця чорнолакового килика та вінець чаші з написами ΔΗΜΗΤ та ΜΗΤ (Намойлик, 2018, В3, 4–6, рис. П.39; В6, рис. П.39; Толстой, 1953, № 110, 117, 120).

Із збірки храмових графіті Німфею цікавим є напис другої половини IV ст. до н. е. ΙΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΙΕΡΟΣ на внутрішньому боці тарелі, який розшифровується як «Священний (таріль) Деметри» (Намойлик, 2018, В1, рис. П.39; Толстой, 1953, № 123). Повне ім'я Деметри є на стінці чорнолакового канфара ΝΝΑ ΔΗΜΗΤΡΙ – «така-то

Деметрі (присвятила)» (Намойлик, 2018, В2, рис. П.39; Толстой, 1953, № 125; Емец, 2005, с. 109).

Також у святилищі в Німфеї було знайдено присвяти Гераклу, якого теж було посвячено в таїнства Деметри. Згідно з міфом, знання містерій були необхідні Гераклу для успішного виконання завдання. Він мав привести з Аїду Цербера, тобто зійти у підземне царство й повернутись звідти живим, а це могли зробити лише знайомі з таємними знаннями. Отже, ми бачимо, що популярність елевсінських містерій базувалась саме на наданні містам надії на життя після смерті (Грейвс, 1992, с. 34–35; Буркерт, 2004, с. 120; Кобылина, 1970, с. 80).

До V ст. до н. е. належать знайдені фрагменти киликів із графіті К та КО із розколини в сакральному комплексі Майська гора (Ильїна, 2008, с. 29, рис. 14.11б). Такі графіті могли бути скороченням імені богині Кори.

Особливу увагу треба приділити знахідкам на кітейському зольнику: на місці здійснення обрядів, присвячених Деметрі, знайдено фрагменти чорнолакового посуду з написами, які можна віднести до посвят Деметрі. Наприклад, це фрагмент чорнолакового килика з Кітея з графіті ΔНМ на вінцях і денцях сільничок ΔН (Молев и Молева, 2003, с. 253; Молев, 2002, с. 147, 149, рис. 1.3,1.4; Молев, 2010, III.58, 29). Слід зазначити, що більшість із присвят Деметрі зроблено на денцях столового посуду. Вважають, що написи на денцях характерні саме для хтонічних культів, тож такі графіті свідчать про популярність хтонічного культу Деметри в родинному колі (Соломонник, 1978, с. 6; Горская, 2002, с. 115).

Цікавим є графіті на горлі хіоської амфори – ТРІАΔΙ ΠΙΠ (Тріаді). Н. В. Молева влучно зазначила, що такою божественною тріадою, безумовно, виступає елевсінська тріада (Деметра, Кора-Персефона та Іакх) (Молева, 2015, с. 106). Хоча в еллінській релігії є декілька тріад, загальний контекст знахідок кітейського святилища дає підстави погодитися із припущенням Н. В. Молевої щодо інтерпретації цього графіті.

Серед боспорських епіграфічних написів варто відмітити графіто Δ на підставці статуетки богині на троні з Мірмекію, яке дослідники трактують як скорочення імені богині (Наливкина, 1952, с. 330; Сапрыкин, 1983, с. 61).

Цікавий матеріал дають нам розкопки сакрального комплексу поселення на мисі Зюк. Тут було знайдено напис V ст. до н. е. на амфорі, мова в якому йшла про якісь внески зерном. Такі перші плоди

врожаю збирали для внеску до храму божества (Масленников, 2007, с. 339; Ручинская, 2017, с. 130). Появу такої традиції можна пов'язати із посиленням у той час контактів з Афінами, де було видано декрет про пожертви зерна в Елевсін. При цьому слід враховувати, що принесення в жертву перших плодів характерно для землеробського світогляду, так звані щорічні дари жертвували богам селяни із різних куточків грецького світу (Horn. Od. XIV 420-425) (Буркерт, 2004, с. 121-122).

Також графіті з присвятами знаходять під час розкопок будинків, вони можуть бути свідченнями родинних культів. О. В. Горська до таких відносить написи кінця VI – першої половини V ст. до н.е., що містять літери ΔΕ, та трактує їх як скорочення імені Деметри. Натомість А. С. Намойлік ставить під сумнів таке трактування, бо на Боспорі панував іонійський діалект, за яким ім'я Деметри (Δήμητηρ) не пишеться через Ε, та відносить їх до скорочення імені (Намойлик, 2018, А85,86, рис. II.8; Горская, 2002, с. 115, № 5, 7).

Напис повного імені Деметри (ΔΗΜΗ.ΜΕ) є на канфарі, знайденому на подвір'ї садиби поселення Андріївки Південної, але, як і попередній, він має неоднозначне прочитання: може означати «Деметрі (такий-то присвятив) мене» або «Деметрій (присвятив) мене». О. О. Масленников висловлює припущення, що з огляду на те, що графіті зроблено на денці, інтерпретація імені богині є більш правильною, а ім'я Деметрій також може свідчити про популярність богині землеробства (Зинько, 2007, с. 222; Кругликова, 1975, с. 239, рис. 95; Сапрыкин и Масленников, 2007, с. 22, 3.2).

Культ Деметри та її дочки не залишався незмінним, адже процеси змішування релігій, що відбувалися в усіх елліністичних державах, торкнулися і елевсінських богинь. Міфологічний образ Деметри в елліністичний час набуває людських рис. Гімн Каллімаха «До Деметри» відрізняється від гомерівського гімну саме людським співчуттям богині: якщо в гомерівському творі горе богині було таким великим, що людині його неможливо було осягнути, то у гімні Каллімаха воно стає зрозумілим звичайним людям, які теж можуть переживати такі почуття (Call. VI.10-12) (Зелинский, 2004).

Яскраве олюднення міфу можна побачити в епітафії I ст. до н. е. – I ст. н. е., де доля померлої незаміжньої дівчини порівнюється з історією Кори, яку викрав Аїд і зробив своєю дружиною та володаркою підземного світу. Померлу фактично прирівнюють до богині Кори-Персефони (Струве, ред., 1965, 130).

У релігійній площині наприкінці III – на початку II ст. до н. е. відбувається розширення місцевого пантеону за рахунок шанування «нових» божеств, які у своїх функціях частково дублювали «старих». О. А. Завойкін у причинах такого релігійного синкретизму вбачає глобальну перебудову боспорського суспільства за часів економічної кризи і військово-політичних змін у державі (Завойкин, 2007, с. 184). Також послабила шанування Деметри релігійна політика Мітрідата VI, який широко пропагував культ Діоніса (Сапрыкин, 2009, с. 319–324).

Свідченням спільного шанування Деметри з іншими богинями може слугувати німфейське графіті на чорнолаковій посудині III–II ст. до н. е. з написом: ΟCCTPATΩNΔHMHNTPI PAK THN – «Стратон за обітницею (присвятив цю посудину) Деметрі, ..., Гераклові, ... (?), Афродіті» або «Стратон, виконуючи / виконав жрецькі обов'язки, (присвятив цю посудину) Деметрі, ..., Гераклові, ... (?), Афродіті» (Горская, 2002, с. 116, № 11; Намойлик, 2018, В103, рис. П.47).

Висновки. Отже, що стосується культу Деметри, то, на жаль, епіграфічних написів, де згадується богиня та її дочка, виявлено дуже мало (Струве, ред., 1965, 8, 14, 18, 130). Перш за все, це присвятні написи жриць на постаментах або вівтарях IV ст. до н. е. Також слід зазначити, що усі ці написи походять із розкопок Пантікапею. Ширше представлені графіті з присвятами Деметрі. Під час розкопок боспорських сакральних комплексів було знайдено написи як із повним ім'ям Деметри, так і зі скороченням. Більшість із них нанесено на денце посудин. Таке розміщення напису може свідчити про хто-нічний характер присвят Деметрі. Цікавими є спільні присвяти Деметрі та іншим божествам елевсінського кола: Корі-Персефоні, Іакху тощо. Вивчення епіграфічних матеріалів має свої перспективи у розширенні джерельної бази, адже наразі найбільш дослідженими є графіті з розкопок Німфею та Кітею, а також у поглибленні питань щодо інтерпретації написів.

Бібліографія

- Буркерт, В., 2004. *Греческая религия: Архаика и классика*. Перевод с немецкого М. Витковской и В. Витковского. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Гайдукевич, В., 1949. *Боспорское царство*. Москва: Изд-во Академии Наук СССР.
- Горская, О., 2002. Культы Нимфея по материалам граффити. В: *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы международной науч. конф.*, 1, с. 114–121.

- Грейвс, Р., 1992. *Мифы Древней Греции*. Перевод с английского К. Лукьяненко. Москва: Прогресс.
- Емец, И., 2005. *Граффити и дипинти из античных городов и поселений Боспора Киммерийского (типология и методика исследования)*. Москва: Компания Спутник.
- Завойкин, А., 2007. Афродита на святилище Деметры и Керы. *Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф.*, I. с. 179–184.
- Зелинский, Ф., 2004. *Древнегреческая религия*. Москва: Директ-Медиа.
- Зинько, В., 2007. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского (VI–I вв. до н. э.). В: *Боспорские исследования*, XV.
- Ильина, Т., 2008. *Проблемы исследования античной коропластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близь Фанагории*. Кандидат ист. наук. Московский государственный университет им Михаила Ломоносова
- Кобылина, М.М., 1970. Терракоты из г. Феодосия. В: *Свод археологических источников*, Г1-11, ч. 1–2, с. 78–82.
- Кругликова, И., 1975. *Сельское хозяйство Боспора*. Москва: Наука.
- Масленников, А., 2007. *Сельские святилища Европейского Боспора*. Тула: Гриф и К.
- Молев, Е., 2002. Сакральные граффити из Китея. В: *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы международной науч. конф.*, I, с. 146–151.
- Молев, Е. и Молева, Н., 2003. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища. *Боспорские исследования*, III, с. 252–263.
- Молев, Е., 2010. *Боспорский город Китей*. Симферополь: АДЕФ-Україна.
- Молева, Н., 2015. Деметра в китейском святилище конца V–IV вв. до н. э. В: *С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности. К 70-летию В.П. Толстикова*. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, с. 105–110.
- Наливкина, М., 1952. Терракоты Мирмекия и Тиритаки: из раскопок 1933–1940 гг. *Материалы Института Археологии*, 25, с. 327–347.
- Намойлик, А., 2018. *Граффити на керамических изделиях из Нимфея как источник по истории боспорского города (по материалам из собрания Государственного Эрмитажа)*. Кандидат ист. наук. Институт истории материальной культуры РАН.
- Русяева, А., 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев*. Київ: Стилос.
- Русяева, А., 2009. Деметра Боспорская. В: *Склеп Деметры: Памятники археологии Керченского историко-культурного заповедника*. Киев: Мистецтво, с. 102–150.
- Ручинская, О., 2017. *Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)*. Харьков: Майдан.
- Сапрыкин, С. и Масленников, А., 2007. *Граффити и дипинти хоры античного Боспора*. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Україна.
- Сапрыкин, С., 1983. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI–IV вв. до н. э. В: *Из истории античного общества*. Горький, с. 59–72.

- Сапрыкин, С., 2009. *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва-Тула: Гриф и К.
- Скржинская, М., 2009. *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Київ: Институт истории Украины НАН Украины.
- Соломонник, Э., 1978. *Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах)*. Київ: Наукова думка.
- Струве, В. ред., 1965. *Корпус боспорских надписей*. Москва: Наука.
- Толстой, И., 1953. *Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья*. Москва: Изд-во Академии наук СССР.

DEMETER IN THE PRE-ROMAN EPIGRAPHY OF BOSPORUS

Ganna Vakhrameieva | PhD, Senior Research, The National Folk Decorative Art Museum

The article is dedicated to one of the main groups of sources on the study of the Bosphorus cult of Demeter – epigraphic monuments. The period from VI-I centuries B.C. was taken for review. Temple inscriptions and graffiti, as well as graffiti that come from private homes and may indicate family cults are considered.

Keywords: *epigraphy, graffiti, cult, Demeter, Bosphorus.*